

اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عصر قاجار

آشنایی با اوضاع اجتماعی، تحولات اقتصادی و جنبه‌های مختلف حیات علمی و فرهنگی ایران دوره قاجار نظیر هنر و معماری، از مباحث مهم و کلیدی در مطالعات تاریخی این دوره محسوب می‌شود. شما در این درس با استفاده از شواهد و مدارک تاریخی، برخی از وجوه زندگی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عصر قاجار را بررسی و تحلیل خواهید کرد.

خیابان چراغ گاز (امیرکبیر کنونی) تهران - دوره قاجار

فعالیت 1

بحث و گفت‌وگو

به چند گروه 3 تا 5 نفره تقسیم شوید و درباره این موضوع که شناخت گروه‌های اجتماعی دوره قاجار از چه جهاتی در فهم تاریخی ما از این دوره اهمیت دارد، با یکدیگر بحث و گفت‌وگو کنید. سپس، نماینده هر گروه جمع‌بندی نظرات گروه را در کلاس ارائه دهد.

1. سه شیوه زندگی جامعه ایران در دوره قاجار را نام ببرید

2. ویژگی های روستاییان در دوره قاجار چگونه بود؟
3. وضعیت ایلات و عشایر در دوره قاجار چگونه بود؟
4. چه گروه هایی در دوره قاجار در شهر ها زندگی می کردند؟
5. یکی از گروه های اجتماعی عصر قاجار که در شهرها و روستاها زندگی می کردند روحانیون بودند درباره آنها توضیح دهید

اوضاع اجتماعی

1 (جامعه ایران در دوره قاجار شامل اقوام و گروه های گوناگونی به طور مستقل حکومت می کردند) 3

(پ) شهرنشینان

4 در شهرها گروه های اجتماعی مختلفی از قبیل مقام ها و کارگزاران حکومتی، علما و دانشمندان، بازرگانان، اصناف و پیشه‌وران و کارگران می زیستند. شماری از شهرنشینان را افراد بیکار و تهیدست تشکیل می دادند) 4

یکی از گروه های اجتماعی عصر قاجار، که در شهرها و روستاها زندگی می کردند، روحانیون بودند) 5 آنان از دیرباز به دلیل بافت و ساختار مذهبی جامعه سنتی ایران در میان اقشار مختلف مردم نفوذ فراوانی داشتند و متکفل امور دینی بودند. روحانیون به سبب نظارت بر موقوفات و دریافت وجوهات شرعی از نظر مالی مستقل از حکومت بودند) 6 معمولاً این قشر به دلیل عدم وابستگی به حکومت و آموزه های دینی، در مقاطعی از تاریخ معاصر ایران در برابر قدرت های خارجی ایستادگی کردند و اقدامات شاهان و درباریان قاجار را به چالش کشیدند) 5

6 (در برابران قاجار را به چالش کشیدند) 5

1 (جامعه ایران در دوره قاجار شامل اقوام و گروه های گوناگونی می شد که سه شیوه زندگی روستایی، ایلی - عشایری، و شهری داشتند) 1

(الف) روستاییان

2 (به استثنای اربابان و زمین داران، جمعیت روستایی اغلب افرادی بودند که زمین نداشتند و در اراضی مالکان کار می کردند. برخی از گزارش ها نشان از آن دارد که روستاییان کم و بیش تحت ستم اربابان و مأموران مالیاتی بوده اند) 2

(ب) ایلات و عشایر

3 (در رأس ایلات سران ایل قرار داشتند و تمام مناسبات و روابط حکومت و ایل زیر نظر آنها انجام می گرفت. افراد ایل به سبب کارهایی که برای رهبران خود انجام می دادند، نسبت به روستاییان وضعیت بهتری داشتند. آنان همواره به عنوان نیروهای مسلح در مواقع جنگ یکی از منابع تأمین نیروی نظامی حکومت قاجار به شمار می رفتند. سران ایلات اغلب در مناطق تحت نفوذ خود

تیمچه مظفریه - تبریز

بازار و تجارت در دوره قاجار

6. چرا روحانیون در مقاطعی از تاریخ معاصر ایران در برابر قدرت های خارجی ایستادگی کردند و اقدامات شاهان و درباریان قاجار را به چالش کشیدند؟

بازارها. هسته اصلی نظام اقتصادی و اجتماعی شهرها بودند و شالوده زندگی اجتماعی و اقتصادی را در مراکز شهری تشکیل می دادند

1. ساختار اقتصادی و اجتماعی شهرها در دوره قاجار چگونه بود؟
2. چه عواملی موجب تمایز و تفاوت میان اهالی یک شهر در محلات گوناگون می شد؟
3. نظام تولید در دوره قاجار بر چه شیوه هایی استوار بود؟ درباره هر یک توضیح دهید

1) بازارها هسته اصلی نظام اقتصادی و اجتماعی شهرها بودند و شالوده زندگی اجتماعی و اقتصادی را در مراکز شهری تشکیل می دادند. هر حرفه کسب و کاری در بازار داشت و هر صنف در یک راسته فعالیت می کرد. اهالی شهرها در محلات مختلف زندگی می کردند. افراط نسبت به محلات خود به شدت احساس تعلق و افتخار می کردند (عوامل گوناگون قومی، مذهبی و شغلی سبب تمایز و تفاوت میان اهالی یک شهر در محلات گوناگون می شد) 2

4. وضعیت صنایع در ایران در دوره قاجار چگونه بود؟

بیشتر بدانیم

5. چرا در اوایل دوره قاجار صنایع دستی رشد و رونق یافت؟

لوپیان

در شهر گروهی از مردم می زیستند که به لوطی شهرت داشتند. لوطی ها افرادی بودند که میان آنها و عیاران و اهل فتوت در قرون گذشته ارتباطاتی وجود داشت. آنان با زورخانه ارتباط زیادی داشتند و در محله ها حافظ منافع مردم محلی بودند. لوپیان در دوره قاجار به دو گروه تقسیم می شدند: یک گروه که خود را پاسدار میراث پهلوانی و عیاری و فتوت می دانستند و با تکیه بر شجاعت و دلاوری خویش، از تهیدستان در برابر ستم فرادستان - یعنی مأموران حکومتی، کلانترها و داروغه ها - پشتیبانی می کردند. گروهی دیگر با بی اعتنایی به خصلت های پهلوانی و جوانمردی، به عنوان بازوی ظلم در خدمت صاحبان قدرت و ثروت بودند. لوپیان در سراسر دوره قاجار در بیشتر آشوب های ضد حکومتی نقش فعال داشتند. ستارخان و باقرخان از زمره لوپیان بودند که در نهضت مشروطه در صف اول مبارزه با ستم استبداد جنگیدند و به شخصیت های ملی تبدیل شدند. صنایع حضرت و مقتدر نظام نیز در جبهه استبداد از پادشاه مستبد، محمد علی شاه، حمایت کردند.

اوضاع اقتصادی

نظام تولید

و کوچ نشینان بود؛ نظیر تولید گوشت، پوست، پشم، گلیم، فرش ایلاتی و لبنیات. 3

در این دوره سه شیوه تولید وجود داشت :

- 3) 1- شیوه تولید سهم بری دهقانی، که در آن ساکنان روستاها 4) وضعیت صنایع و تأثیر واردات خارجی بر آن با سقوط صفویان و آغاز بحران های شدید سیاسی و نظامی، کشور ما در عرصه اقتصادی و تولید دچار رکود فراوانی شد اما با به قدرت رسیدن قاجاریه و فروکش کردن جنگ های داخلی، مجدداً در اوایل دوره قاجار صنایع دستی در ایران رشد و رونق یافت (در این زمان، به علت جنگ های ناپلئون کالاهای صنعتی اروپایی چندان به ایران وارد نمی شد اما صنایع دستی ایران مانند منسوجات ابریشمی، شال، مخمل، زری باف، ظروف سفالی و لعاب دار، مُنبت کاری، قلم کاری، خاتم کاری و انواع اسلحه گرم و سرد، با کیفیت خوب تولید می شدند و از لحاظ کیفیت و دوام 5) 2- شیوه تولید خرده کالایی دولتی و خصوصی ویژه اقتصاد شهری بود. این گروه از کارگران و اصناف و تولیدکنندگان شهری در کارگاه ها و مراکز تولید شهری به کار اشتغال داشتند. 3- شیوه تولید شبانکارگی (شبنانی) یا ایلیاتی که مختص ایلات

1. تاثیر واردات کالاهای اروپایی بر صنایع ایران در دوره قاجار را توضیح دهید

2. در دوره صادرات چه کسی تلاش‌های زیادی برای احیای صنایع دستی ایران صورت گرفت و چرا این تلاش‌ها به نتیجه نرسید؟

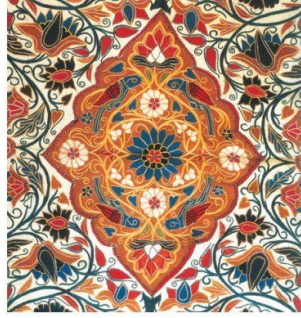
3. چه عواملی موجب شد تا شرکت‌ها، مستشاران و محصولات اروپایی به صورت بی‌برنامه وارد کشور شوند

و در نتیجه پایه‌های تولید داخلی ضعیف شد؟

قاجار به پهلوی، ایران را درست در زمان اوج‌گیری علم، صنعت و تولید اروپاییان، به عقب‌ماندگی مضاعف دچار کرد. بدین ترتیب با آغاز مسابقه علمی، اقتصادی و صنعتی دوره مدرن، ایران به کلی از گردونه رقابت بیرون رفت⁴

نمونه‌ای از لباس‌های دوره قاجار

نمونه‌ای از پارچه‌های دوره قاجار

در وضعیت مطلوبی بودند¹ با پایان یافتن جنگ در اروپا و سرازیر شدن سیل کالاهای اروپایی، صنایع دستی ایران به تدریج رو به انحطاط رفت. بسیاری از اروپاییان که در این زمان از ایران دیدن کرده‌اند، از نابودی و ضعف مراکز قدیمی و پررونق صنایع دستی ایران مثل کاشان، اصفهان، شیراز، کرمان و یزد خبر داده‌اند. کالاهای اروپایی، به ویژه محصولات صنعتی انگلستان، صدمه شدیدی به صنایع ایران وارد آورد² (در دوره صادرات امیرکبیر تلاش‌های زیادی برای احیای صنایع دستی ایران صورت گرفت اما با کشته‌شدن او این تلاش‌ها پیگیری نشد³ حکومت‌های بی‌تدبیر و وابسته در ایران اجازه دادند تا شرکت‌ها، مستشاران و محصولات اروپایی به صورت بی‌برنامه وارد کشور شوند و در نتیجه پایه‌های تولید داخلی ضعیف شد³) (تداوم این نگاه از

4. تداوم ورود شرکت‌ها، مستشاران و محصولات اروپایی از دوره قاجار به پهلوی چه پیامدی به دنبال داشت؟

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر را که هر دو درباره اصفهان عصر قاجار است، بخوانید و ضمن مقایسه آنها با یکدیگر، به پرسش‌های مربوط به آنها پاسخ دهید.

متن ۱- «مشاهده علامت‌های ارقام تجارتهای عدل‌های کالا... هر فرد انگلیسی را خشنود می‌سازد... منچستر پارچه‌های بازار اصفهان را تأمین می‌کند... عمده‌ترین تجارتخانه‌ها در اصفهان نام و نشان بیگانه دارند» (کرزن، ایران و قضیه ایران، ج ۲، ص ۵۱).

متن ۲- **جماعت چیت‌ساز؛** صنعتی بسیار بزرگ است. سابق خیلی جمعیت و رواج داشت. الان نسبت به پیش تخفیف کلی کرده... متاعشان باز به همه ولایات ایران می‌رود ولی قماش^۱ فرنگی خیلی بازارشان را شکسته، نصف از ایشان باقی نمانده است (تحویل‌دار اصفهانی، جغرافیای اصفهان...، ص ۹۴).

جماعت زری‌باف؛ سابق زری‌بافی شیوع داشت و زری از پارچه‌های مرغوب ایران بود و مخصوص به اصفهان، لباس رنگین و زرین بزرگان و شاهزادگان و خلعت^۲ سنگین سلاطین می‌شد... حالا این صنف و این صنعت شکسته و منسوخ شده است، اکنون صانعش^۳ حقیر و متاعش^۴ قلیل است (همان، ص ۹۷).

جماعت نساج؛ سابق که پارچه‌های فرنگی شایع نبود، از اعلی و ادنی^۵ حتی از کان دولت و بعضی از شاهزادگان عظام قدک^۶ پوش

۱- پارچه

۲- گونه‌ای لباس از پارچه ابریشمین زربفت و مجلل

۳- صنعتگر، تولیدکننده

۴- کالا

۵- فرادستان و فرودستان

۶- جامه رنگین غیر ابریشمین

1. وضعیت کشاورزی ایران همزمان با اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی چگونه بود؟
2. جنگ داخلی آمریکا چه تاثیری بر کشاورزی ایران در دوره قاجار داشت؟
3. بازرگانان روسی و ارمنی چگونه به روند افزایش صادرات پنبه کمک کردند؟

بودند. بدین جهت قدک‌های بسیار ممتاز خوب از هشت چله‌الی سی چله در اصفهان می‌بافتند... رنگ‌های پخته صباغی^۱ اصفهان را هم که بر آن می‌افزودند، نزاکتی^۲ پیدا می‌نمود... چندین سال است پارچه‌های زرد و سرخ باطن‌سست^۳ فرنگستان رواج گرفته، هر دفعه اقمشه^۴ ایشان طرح تازه بوده و هر کدام به نظرها تازگی داشته، مردم ایران جسم و جان خود را رها کردند و دنبال رنگ و بوی دیگران بالا رفتند و در واقع در این مرحله به ضررها رسیدند (همان، صص ۱۰۰-۱۰۱).

جماعت تفنگ‌ساز؛ بازار بزرگ مخصوص در اصفهان دارند. عهد خاقان مغفور^۴، استاد حسین نامی پیدا شد. تفنگ‌های مخصوص کارخانه او معروف است. بهتر از استادان مشهور روسی قدیمی شد... شاگردانی داشت که بعد از او خوب کار می‌کردند. باز هم استادان دیگر اصفهان متعدد بودند و هستند؛ این سنوآت غالب اینها در کارخانه‌های طهران از بیکاری مرمت کاری می‌کنند (همان، صص ۱۰۸).

۱- برداشت شما از متن ۱ چیست؟ چه چیزی سبب خشنودی این انگلیسی شده است؟

۲- با بررسی دو متن، علت انحطاط و رکورد صنایع دستی ایران در دوره قاجار را تحلیل و ارزیابی کنید.

4. تجاری شدن کشاورزی ایران در دوره قاجاریه چه پیامدی را به دنبال داشت؟

۱- رنگری

۲- ظرافت و زیبایی

۳- جمع قماش

۴- فتعلی شاه

21

- 1) کشاورزی با وجود اینکه مناسبات حاکم بر بخش کشاورزی، شیوه‌ها³ موجب افزایش تولید و صادرات پنبه از ایران به روسیه شد. و ابزارهای تولید (تکنولوژی) این بخش دچار تغییر و تحول (بازرگانان روسی و ارمنی با حمایت‌های مالی، نصب دستگاه‌های اساسی نشد، کشاورزی ایران اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی مانند گذشته یک کشاورزی معیشتی نبود. برخی از گزارش‌ها حکایت از چند برابر شدن تولید برخی از اقلام محصولات کشاورزی، به ویژه محصولات صادراتی مانند ابریشم، تریاک، تنباکو، پنبه و برنج، دارد) (جنگ داخلی آمریکا)
- 2) از ۳۰ هزار تن برآورد شده است
- 3) در آستانه جنگ جهانی اول، زمین‌های وسیعی از ایران زیر کشت پنبه بوده و میزان تولید بیش از ۳۰ هزار تن برآورد شده است

فعالیت ۳

بحث و گفت‌وگو

به نظر شما، افزایش تولید در برخی از شاخه‌های کشاورزی و بی‌توجهی به تولید کافی غلات چه نتایجی می‌توانست داشته باشد؟ آیا میان افزایش تولید برخی محصولات کشاورزی با قحطی‌های پی‌پی و کمبود مواد غذایی به ویژه نان در دوره قاجار ارتباطی وجود دارد؟ در این باره بحث و استدلال کنید.

- 4) تجاری شدن کشاورزی ایران در عصر قاجار تغییر چندانی در فنون کشاورزی ایران ایجاد نکرد اما موجب افزایش درآمد مالکان و مشارکت روزافزون تجار ایرانی و خارجی در صدور تولیدات برخی از محصولات کشاورزی، نظیر پنبه و تریاک شد. (4)

1. ورود محصولات جدید کشاورزی به ایران در زمان کدام شاه قاجار بود و چه پیامدی به دنبال داشت؟
2. وضعیت صنعت فرش در نیمه دوم عصر قاجار چگونه بود؟
3. چه عواملی موجب رشد تولید و صادرات فرش در دوره قاجار شد؟

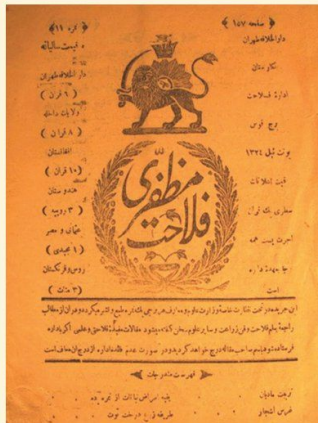
گوجه‌فرنگی، نخودفرنگی و سیب‌زمینی در غذای خانوارهای ایرانی جا خوش کرد و سیب‌زمینی به یکی از محصولات مهم کشاورزی تبدیل شد و در زمان مظفرالدین شاه برای مقابله با قحطی، کشاورزان به کشت آن تشویق می‌شدند.

ورود محصولات جدید کشاورزی به ایران

1) در دوره سلطنت ناصرالدین شاه با ورود محصولات جدید کشاورزی از اروپا به ایران، تحولی عظیم در شیوه تغذیه ایرانیان ایجاد شد؛ به گونه‌ای که محصولات غذایی جدیدی مثل

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

روزنامه فلاح مظفری

متن زیر را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

«در هر جایی که زراعت این نبات [سیب‌زمینی] معمول و متداول شد، بلای قحط و مجاعه^۱ آنجا راه ندارد و هیچ یک از حبوبات جای گندم را نمی‌گیرد. گیاه سیب‌زمینی که قوتش جزئی کمتر از گندم است. پس هر گاه در تمام نقاط ایران زراعتش را چنانچه شایسته است معمول و مجری دارند، فواید عمده‌ای عاید زارعین و ملاکین خواهد شد.» (روزنامه فلاح مظفری، نمره ۸، سنبله^۲ یونت^۳ تیل ۱۳۴۱ قمری، ص ۱۰۹)

۱- به نظر شما مطالعه درباره غذاها چه نقشی در فهم تاریخ اجتماعی یک دوره می‌تواند داشته باشد؟

۲- با مطالعه متن، برداشت خود را با دیگر دوستانتان در میان بگذارید و درباره نظرات خود بحث و گفت‌وگو کنید.

۱- گرسنگی

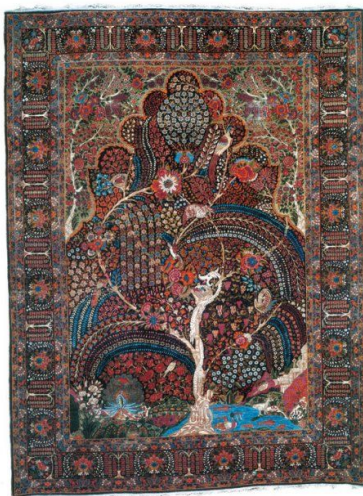
۲- صورت فلکی، خوشه گندم برابر با ماه شهریور

۳- سال نهنگ در تقویم دوازده حیوانی

۴- ۱۳۰۱ ش

4. عواملی تاثیر بسزایی در رونق صادرات فرش به عنوان کالای جایگزین داشت؟

فرش در دوره قاجار

قالیچه کرمان - دوره قاجار

2) به رغم رکودی که در صنایع دستی ایران به‌ویژه از نیمه دوم عصر قاجار به‌وجود آمد، تولید فرش و صادرات آن به کشورهای جهان، به‌ویژه اروپا و آمریکا، رشد چشمگیری پیدا کرد. فرش ایران که از روزگاران دور آوازه‌ای جهانی داشت، در این دوره طالبان فراوانی در جهان پیدا کرد و گردشگران اروپایی توجه تاجران و مردم اروپا و آمریکا را به سوی فرش دستباف ایران جلب کردند (۲) (ارزانی نیروی کار، طرح و نقش‌های زیبا و متنوع، هنرمندی و ظرافت بافندگان ایرانی از یک سو و تقاضای بازار جهانی و سرمایه‌گذاری خارجی در تولید و تجارت، سبب رشد تولید و صادرات فرش در دوران قاجار شد) (۳) علاوه بر آن (رکود صنعت صادرات ابریشم و کمبود

1. مهمترین مراکز قالیبافی در دوره قاجار را نام ببرید

2. تجار داخلی و سرمایه‌گذاران خارجی در کدام شهرها کارگاه‌های کوچک و بزرگ فرش دایر کرده بودند؟

تبریز و اراک

3. نظام تعلیم و تربیت در دوره قاجار چگونه بود؟

طلا و نقره برای تأمین مالی واردات کالا از اروپا و سایر کشورهای نیز تأثیر بسزایی بر رونق صادرات فرش به عنوان کالای جایگزین داشت. (4) شهرهای تبریز، کاشان، همدان، اصفهان، کرمان، اراک و ولایت‌های کردستان و آذربایجان از مهم‌ترین مراکز قالیبافی در دوره قاجار بودند. (1) تجار داخلی و سرمایه‌گذاران خارجی در شهرهای تبریز و اراک کارگاه‌های کوچک و بزرگ فرش دایر کرده بودند.

4. مراکز علمی و آموزشی مهم و بزرگ دوره قاجار را نام ببرید.

5. تغییر روش‌های تعلیم و تربیت و تأسیس مراکز آموزشی جدید در دوره قاجار تحت تأثیر چه عواملی بود؟

قالیچه بافته شده در آذربایجان - دوره قاجار

6. چرا برخی کشورهای استعمارگر در صد تغییر روش‌های تعلیم و تربیت در ایران بودند؟

به دلیل منافع خود

مدرسه سپهسالار - تهران

3. عصر قاجار

در دوره قاجار نیز نظام تعلیم و تربیت سنتی ایران تداوم و گسترش یافت. در آن زمان سوادآموزی مقدماتی در مکتب‌خانه‌ها یا از طریق معلمان خصوصی و یا معلمان سرخانه انجام می‌گرفت. دانش‌آموزانی که توانایی مالی و علاقه به ادامه تحصیل داشتند، وارد مدرسه‌های قدیم و حوزه‌های علمیه می‌شدند. در این مراکز آموزشی، علوم نقلی و عقلی تعلیم داده می‌شد. (3) (4) (مدرسه‌های مروی و سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری کنونی) از جمله مراکز علمی و آموزشی مهم و بزرگ این دوره بودند که در پایتخت تأسیس شدند) (4) عالمان و اندیشمندان برجسته‌ای در این مراکز تحصیل و تدریس می‌کردند.

5. 7. نخستین مدرسه‌های جدید در ایران توسط چه کسانی تأسیس شد؟

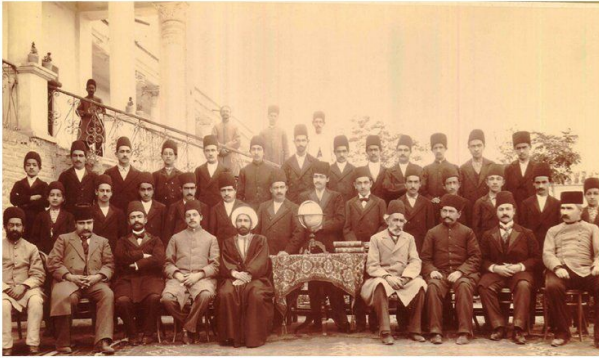
توسط مسیونرهای اروپایی و آمریکایی

در دوره قاجار، نگاه برخی حاکمان داخلی و روشنفکران به پیشرفت‌های کشورهای اروپایی دوخته شده بود. از سوی دیگر، برخی از کشورهای استعمارگر نیز به دلیل منافع خود، درصدد تغییر روش‌های تعلیم و تربیت در ایران بودند. در چنین فضایی و پس از آشنایی با پیشرفت‌های ایجاد شده در اروپا، نخستین مدرسه‌ها به دست مسیونرهای اروپایی و آمریکایی، تأسیس شد و بعد از آن، حکومت قاجار و برخی افراد سرشناس فرهنگی و سیاسی نیز تصمیم گرفتند تا مدارس جدیدی در ایران براساس روش‌های جدید تعلیم و تربیت عمومی، تأسیس کنند. (5) (8) غالب این مدارس تازه تأسیس شده، متناسب با فرهنگ اروپاییان ساخته شده بود و تفاوت‌های جدی با سبک و فرهنگ تعلیم و تربیت در ایران اسلامی داشت. (8)

8. ویژگیهای مدارس تازه تأسیس شده دوره قاجار چگونه بود؟

۱- مسیونر به اعضای هیئت‌های دینی گفته می‌شد که برای تبلیغ مسیحیت به کشورهای دیگر می‌رفتند.

1. دارالفنون با چه هدفی و با ایده و پیگیری چه کسی تاسیس شد؟
2. قصادامیرکبیر از تاسیس دارالفنون چه بود؟

معلمان و استادان مدرسه علوم سیاسی - این مدرسه را میرزا نصرالله خان مشیرالدوله در زمان مظفرالدین شاه به منظور تربیت نیروهای سیاسی وزارت امور خارجه تاسیس کرد.

1) دارالفنون یکی از مدارسی بود که با هدف آموزش علوم مختلف و فنون جدید به دانشجویان ایران، در داخل کشور و با ایده و پیگیری امیرکبیر، تاسیس شد. (1) امیرکبیر قصد داشت تا آموزش دانشجویان در داخل کشور را جایگزین فرستادن آنها به خارج کند تا از این طریق، بتواند به محتوا و اساتید و روش های تدریس، نظارت بیشتری داشته باشد. (2) اگرچه وی تاسیس این مدرسه را به چشم خود ندید و مدتی کوتاه پس از افتتاح مدرسه، بر اثر توطئه چینی ها و به دست برخی افراد سودجو به قتل رسید.

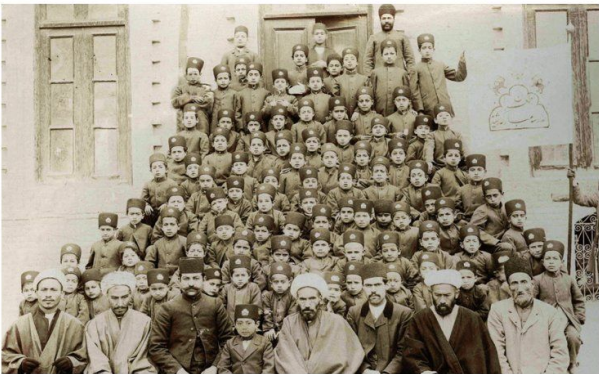
3. کدام شخصیت های فرهنگی عصر قاجار برای تاسیس مدرسه های جدید به ویژه در دوره ابتدایی تلاش زیادی کرد؟

فعالیت 5

4. هدف رشدیه از تاسیس مراکز آموزشی جدید چه بود؟

فکر کنیم و پاسخ دهیم. 5. مدرسه دوشیزگان را چه کسی و به چه منظوری تاسیس کرد؟

به نظر شما چرا امیرکبیر دستور داد، استادان و معلمان مدرسه دارالفنون از کشورهایی غیر از روسیه و انگلستان (مانند فرانسه و اتریش) استخدام شوند؟

معلمان و دانش آموزان مدرسه رشدیه تهران

3) میرزا حسن رشدیه یکی از شخصیت های فرهنگی عصر قاجار بود که برای تاسیس مدرسه های جدید به ویژه در دوره تحصیلی ابتدایی در شهرهای مختلف ایران بسیار تلاش کرد و در این راه رنج ها و سختی های فراوانی کشید. (3) هدف رشدیه از برپایی مراکز آموزشی جدید، فراهم آوردن شرایط برای سوادآموزی به فرزندان تمام قشرهای مختلف جامعه بود. (4)

5) در دوره قاجار، برخی از زنان فاضل نیز در تاسیس مدارس جدید مشارکت داشتند. از جمله این زنان می توان به بی بی خانم استرآبادی اشاره کرد که مدرسه دوشیزگان را به منظور تحصیل دختران در تهران تاسیس کرد. (5) (۱۲۸۵ ش).

6) دانش آموختگان مراکز علمی و آموزشی جدید، نقش مؤثری در انتشار و ترویج افکار نو به ویژه تفکر مشروطه خواهی و حکومت قانون داشتند. (6)

تندیس میرزا حسن رشدیه

6. دانش آموختگان مراکز علمی و آموزشی جدید چه نقشی در تاریخ سیاسی ایران در عصر قاجار داشتند؟

برخی از عالمان سرشناس عصر قاجار در یک نگاه

رشته علمی و هنری	عالمان سرشناس	ویژگی‌ها
ادبیات	شعله اصفهانی، ملک الشعرا صبای کاشانی، وصال شیرازی، فروغی بسطامی، قانی شیرازی	<ul style="list-style-type: none"> – بازگشت ادبی: شاعران این دوره به سبک شعری چون فردوسی، نظامی، خاقانی، فرخی و منوچهری جنبشی برای احیای سبک کلاسیک برپا کردند که به دوره بازگشت ادبی شهرت یافت. – از دوره ناصرالدین شاه، به مرور و به صورت ملایم، ادبیات انتقادی وارد حیات فرهنگی جامعه شد و در دوره مظفری به صورت (هجو) و در دوره مشروطه با مضامین (وطن پرستی، مبارزه با استبداد و استعمار) جلوه گر گردید. عارف قزوینی و ملک الشعرا بهار در زمره این دسته از شاعران قرار دارند.
خوشنویسی	محمد رضا کلهر، میرزا وصال شیرازی، محمد حسین سیفی قزوینی (عمادالکتاب)	<ul style="list-style-type: none"> – در قرن سیزدهم خوشنویسی رونق گرفت. از این دوره به ویژه آثار نفیسی به خط نسخ بر جای مانده است. – از اوایل قرن چهاردهم خوشنویسی از رونق افتاد و سیر نزولی را در پیش گرفت.
پزشکی	میرزا علی اکبرخان ناظم الاطباء، میرزا حسین افشار، بهرام خان طبیب و ...	<ul style="list-style-type: none"> – قبل از رواج پزشکی نوین، در ایران طب سنتی رواج داشت. – با تأسیس مدرسه دارالفنون، پزشکی نوین وارد ایران شد. – با ورود پزشکان اروپایی و اعزام دانشجویانی به اروپا برای تحصیل پزشکی، این علم دچار تحول اساسی شد.
ریاضیات و فیزیک	میرزا نظام الدین غفاری، عبدالغفار نجم الدوله	<ul style="list-style-type: none"> – نظام الدین غفاری در دوره قاجار به اروپا اعزام شد؛ در مدرسه پلی تکنیک پاریس تحصیل کرد و معلم ناصرالدین شاه شد. او راه شوسه تهران به آمل را به دستور ناصرالدین شاه کشید و ملقب به مهندس الممالک شد.
تذهیب	میرزا عبدالوهاب ملقب به «مذهب باشی»، محمد علی شیرازی، میرزا یوسف شیرازی	<ul style="list-style-type: none"> – تذهیب، هنر تزئین کتاب‌ها، نامه‌ها، اسناد و قباله‌های ازدواج اشراف با طلا و سنگ‌های قیمتی است. – هنر تذهیب در اوایل دوره قاجار رونق زیادی یافت ولی بعدها به تدریج افول کرد.
موسیقی	محمد حسن سنتورخان، میرزا عبدالله، غلامحسین درویش	<ul style="list-style-type: none"> – تا قبل از تأسیس دارالفنون، موسیقی رونق چندانی نداشت. – در دارالفنون رشته‌ای به هنر موسیقی اختصاص یافت. – به دستور ناصرالدین شاه، استادی فرانسوی به نام موسیولومر برای تدریس موسیقی در دارالفنون استخدام شد. – بعدها با اختراع گرامافون موسیقی رونق تازه‌ای یافت.
فلسفه	ملا عبدالله زَنُوزی، حاج ملا هادی سبزواری، آقا علی مدرس تهرانی، آقا محمد رضا قمشه‌ای، میرزا ابوالحسن جلوه و آقا میرزا حسین سبزواری	<ul style="list-style-type: none"> – تحول چشمگیر در فلسفه اسلامی – کمتر شدن نگارش آثار فلسفه به زبان فارسی – آشنا شدن عالمان ایرانی با فلسفه جدید غرب

1. چرا پس از سقوط صفویان هنر نقاشی رو به افول نهاد؟

2. چرا نقاشی در عصر قاجار دچار تحولی اساسی شد؟

3. فتحعلی شاه در زمینه هنر نقاشی دست به چه اقدامی زد؟

4. در دوره ناصرالدین شاه سنت نگارگری ایرانی چه تحول پیدا کرد؟

نقاشی

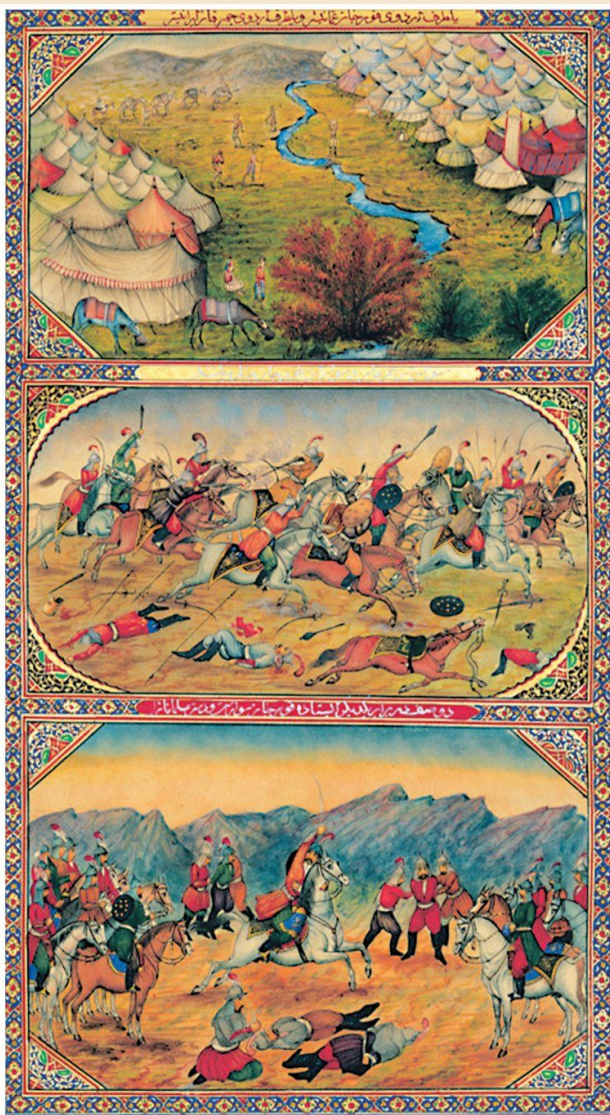
1

به دنبال سقوط صفویان، هنر نگارگری نیز در سایه جنگ‌های داخلی رو به افول نهاد. نقاشی در عصر قاجار به دلیل وحدت سیاسی و استقرار امنیت و در سایه حمایت پادشاهان و دربار از یک سو و ارتباط با غرب از سوی دیگر، دچار تحولی اساسی شد. فتحعلی شاه

برجسته‌ترین هنرمندان نقاش را در تهران گرد آورد و آنها را به کشیدن پرده‌های بزرگ برای نصب در کاخ‌ها تشویق کرد. 3

در دوره ناصرالدین شاه، سنت نگارگری ایرانی تحت تأثیر هنر نقاشی مدرن اروپایی قرار گرفت. سبک نوینی در نقاشی به وجود

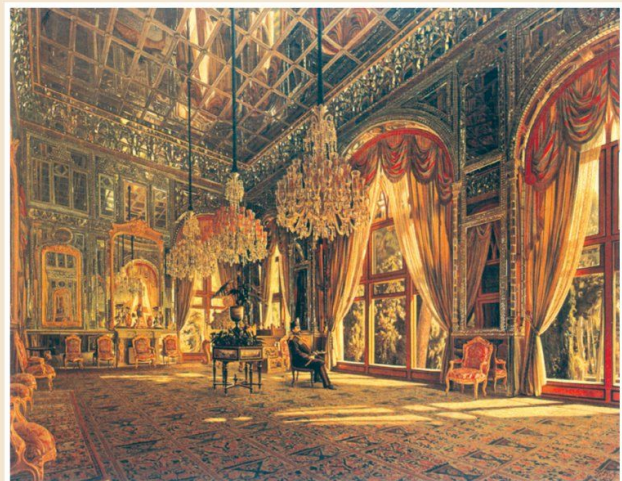
آمد و نقاشان بزرگی مانند محمد غفاری معروف به کمال‌الملک، پا به عرصه نهادند. 4

سه پرده از نقاشی‌های هزار و یک شب اثر ابوالحسن غفاری (صنیع‌الملک)، نقاش باشی ناصرالدین شاه

نگاره امیر کبیر اثر محمد ابراهیم نقاش باشی

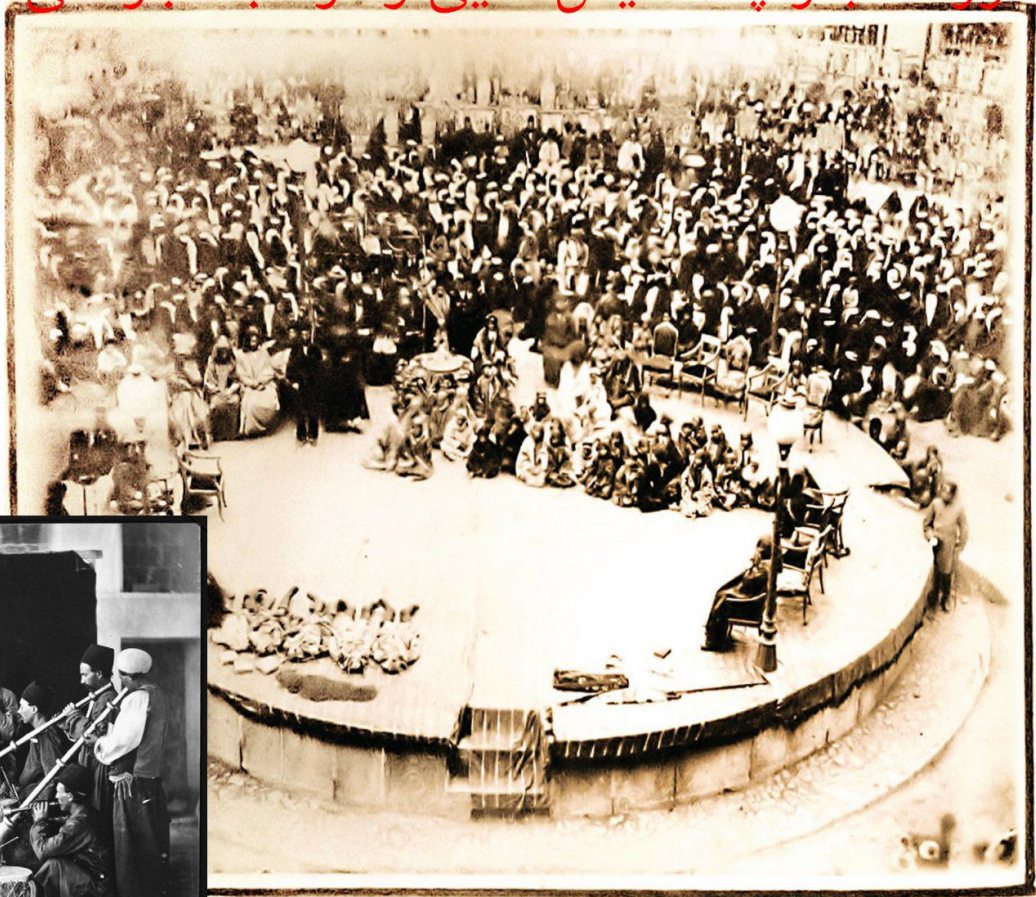

تابلوی تالار آینه اثر کمال‌الملک، نقاش عصر قاجار و پهلوی

1. تعزیه در کدام دوره ای و برای چه رواج یافت؟
2. هنر تعزیه در دوره کدام شاه قاجار گسترش پیدا کرد؟
3. یکی از مکان های اجرای تعزیه در تهران کجا بود؟

1) (تعزیه که ریشه در آیین های باستانی داشت، در عصر صفوی برای بزرگداشت حماسه کربلا و شهادت امام حسین علیه السلام رواج یافت) ¹ هنر تعزیه در دوره ناصرالدین شاه گسترش پیدا کرد ² یکی از مکان های اجرای تعزیه در تهران، تکیه دولت بود. زنان و مردان زیادی در این تکیه به تماشای تعزیه گردانان می نشستند. ³

4. در دوره قاجار چه نمایش هایی و در کجا اجرا می شد؟

مراسم تعزیه خوانی در تکیه دولت - تهران

نقاره خوان دوره گرد - دوره قاجار

4) (نمایش کمدی در دوره قاجار به جز نمایش های مذهبی، نمایش های دیگری مثل نمایش روحوضی (سیاه بازی) و بقال بازی در مراسم شادی روی حوض خانه ها، که با تخته آن را می پوشاندند، یا در برخی قهوه خانه ها اجرا می شد) ⁴ گاهی هنرمندان با استفاده از نمایش های کمدی، مضامین جدی و انتقادهای سیاسی و اجتماعی را به صورت طنز به گوش مقامات می رساندند.

1. هنر تئاتر به سبک اروپایی از چه دوره‌ای و به همت چه کسانی در ایران گسترش یافت؟
2. چه کسی به دستور کدام شاه قاجار در محل فعلی دارالفنون یک تالار نمایش ساخت؟ چه کسانی می‌توانستند از ایم تماشاخانه بهره ببرند؟

فعالیت ۶

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

«زمانی که به تأدیب^۱ جهال و رفع اغتشاش ولایت، مرکب همایون شاهنشاه (محمدشاه)... با چهل عرّاده توپ و چهل هزار قشون ... تشریف‌فرمای اصفهان گردید ... معبرها^۲ و قراول‌خانه‌های شهر جمیعاً چاتمه^۳ سرباز مستحفظ، از خان‌ها تفنگ می‌خواستند و از اعیان و ملاها مقصر، از ساکنین بلده و دهات سیورسات^۴، از مالکین و عمال شهر و بلوکات هشتاد هزار تومان بقایای لاوصول سنوات و زارعین مستأصل^۵، سلطان زمان در غضب، ... توپچیان و سربازان قیامت به پا کردند. میرغصبان^۶ خون اشرار ریخته ... آحاد^۷ ناس به ذکر «وانفسا» گرفتار، فردی از افراد را یارای گفتار نبود. عاقبت تدبیر شفاعت به دست تقلید این جماعت بود که روزی جهت تفریح شاهنشاه مبرور بقال‌بازی و اسباب خوانچه به حضور مبارک بردند ... بی‌عدالتی‌های ... مستحفظین و محصلین و مستوفیان و مباشران تمام ظاهر کردند، همان روز از خاصیت این حکمت عملی، موکلین ممنوع، متهمین معاف، بقایا بخشیده شدند (تحویله‌دار اصفهانی، جغرافیای اصفهان، ص ۸۷).

۱- برداشت آزاد شما از متن چیست؟

۲- هنرمندان پیام مظلومان و ستم‌مأموران حکومت را چگونه به گوش محمدشاه رساندند؟

۱- تنبیه، مجازات

۲- راه‌ها، ورودی‌ها

۳- محاصره، چاتمه، مجموعه‌ای از تفنگ‌ها را می‌گویند که ته آنها را با کمی فاصله از هم بر زمین می‌گذارند و سر آنها را به هم تکیه می‌دهند تا به شکل مخروط درآید، اما در اینجا به معنای «در محاصره سربازان مسلح» است.

۴- خواربار برای لشکر

۵- درمانده

۶- جلادان

۷- افراد مردم

تئاتر

1 (هنر تئاتر به سبک اروپایی از دوره قاجار^۱ به همت دانشجویان اعزامی به اروپا، در ایران گسترش یافت^۲) میرزا علی اکبرخان مؤزین‌الدوله (نقاش‌باشی) به دستور ناصرالدین شاه در محل فعلی دارالفنون یک تالار نمایش ساخت. این تماشاخانه بیشتر مکانی خصوصی بود که شاه و برخی از درباریان در آنجا از نمایش‌هایی که به اجرا در می‌آمد، دیدن می‌کردند^۲). در این دوره نمایشنامه‌های زیادی ترجمه شد. مدتی بعد، تئاتر ملی در یکی از ساختمان‌های تهران در خیابان لاله‌زار تشکیل شد.

1. سنت معماری ایرانی اسلامی دوره قاجاریه با توجه به چه عواملی تداوم یافت؟

سنت معماری ایرانی اسلامی در دوران **سلجوقی**، **تیموری** و **صفویان** درخشش بی نظیری داشت.

2. اختراع دوربین عکاسی چه تاثیری بر معماری دوره قاجاریه گذاشت؟

3. بناهایی که در دوره قاجاریه به تقلید از بناهای اروپایی ساخته شد به چه بناهای معروف شدند؟
معماری

بناهای کارت پستالی

5 شد (۲۸۰ ق). علاوه بر این، ورود مظاهر تمدن جدید غربی مانند تلگراف، تلفن، پست، بانک، روزنامه و تئاتر، نیز در گسترش سبک معماری اروپایی در ایران مؤثر بود. پس از رواج این مظاهر تمدن، ساختمان‌هایی مثل پست‌خانه، تلگراف‌خانه، تلفن‌خانه، بانک‌ها، دفاتر روزنامه‌ها، تماشاخانه‌ها، خیابان‌های جدید، مدارس جدید، فروشگاه‌ها، مراکز نظمی، بیمارستان‌های جدید و سفارت‌خانه‌ها تحت تأثیر معماری اروپایی ساخته شدند) با وجود تأثیر و نفوذ سبک‌های فرنگی بر عناصر معماری ایرانی، بسیاری از معماران می‌کوشیدند در ساخت بناها قواعد و اصول معماری سنتی ایرانی را همچنان حفظ و پاسداری کنند. برای نمونه، می‌توان به خانه‌های مجلل و باشکوهی که در برخی از شهرها ساخته شد، از جمله خانه بروجردی‌ها در کاشان، اشاره کرد.

سنت معماری ایرانی اسلامی که در دوران سلجوقی، تیموری و صفویان درخشش بی نظیری داشت،¹ (در عصر قاجار با توجه به شرایط اقلیمی و آب و هوایی و نوع مصالح ساختمانی تداوم یافت)² (پس از اختراع دوربین عکاسی، مسافرانی که در عصر ناصری به اروپا می‌رفتند، تصاویر زیادی از بناهای آن سرزمین با خود به ایران آوردند. بسیاری از معماران به سفارش دربار و ثروتمندان با استفاده از برخی از عناصر معماری فرنگی و تلفیق آن با معماری ایرانی، سبکی از معماری را به وجود آوردند که در آن عناصر و ویژگی‌های معماری ایرانی و اروپایی ترکیب شده بود).² این بناها که به بناهای «کارت پستالی» معروف شد، بیشتر به تقلید از بناهای اروپایی ساخته می‌شدند. یکی از این بناهای معروف،⁵ کاخ شمس‌العماره واقع در مجموعه کاخ گلستان است که به دستور ناصرالدین‌شاه ساخته

6. ورود مظاهر جدید غربی

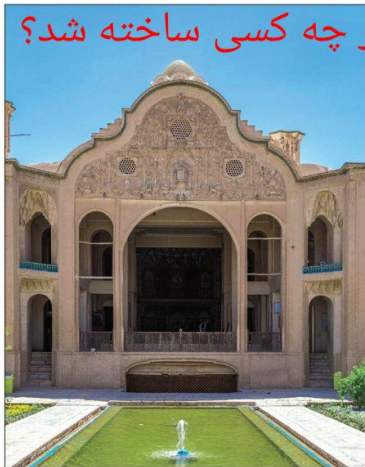
مانند تلگراف، تلفن، پست، بانک

روزنامه و تئاتر چه تاثیری در گسترش سبک معماری اروپایی در ایران داشت؟

4. مهمترین ویژگی‌های بناهای کارت پستالی چیست؟ ترکیب عناصر معماری ایرانی و اروپایی

5. یک نمونه از بناهای معروف کارت پستالی را نام ببرید

و به دستور چه کسی ساخته شد؟

خانه بروجردی‌ها - کاشان

شمس‌العماره (کاخ گلستان) - تهران

شاهان قاجار و فناوری مدرن اروپایی

ناصرالدین‌شاه با هدف آشنایی با پیشرفت‌های تمدنی اروپاییان و اخذ فناوری مدرن غربی سه مرتبه به اروپا سفر کرد. در دوران سلطنت او، تلگراف، تلفن، بانک، موزه، دوربین عکاسی و برخی دیگر از جلوه‌های تمدن جدید غرب علی‌رغم برخی مخالفت‌ها وارد ایران شد. ناصرالدین‌شاه به مقوله عکس و عکاسی علاقه فراوانی داشت و یکی از دلایل رواج آن در ایران، علاقه وی به عکاسی بود. او خود عکاسی می‌کرد و در این زمینه مهارت داشت. این پادشاه قاجاری بعد از آنکه خط تلفنی از کاخ شمس‌العماره تا باغ سپهسالار کشیده شد (۱۳۰۲ق)، در توصیف آن نوشت: «تلفن یک قسم تلگرافی است که با دهن حرف می‌زنند و با گوش می‌شنوند. این سفر که معین‌الملک آمد، یک دستگاه آن را همراه پیشکش آورده است. از اتاق شمس‌العماره تا اینجا، که باغ سپهسالار است، کشیده‌ایم. یک صفحه سوراخ سوراخی دارد که انسان به همان سوراخ‌ها حرف می‌زند و دو اسباب است که به گوش گذاشته می‌شوند. از اینجا با میرزا محمد و آقا محمد نایب سرایدار صحبت شد. مثل این است که در حضور حرف می‌زنند بلکه هم می‌توان گفت بهتر در [از] صحبت حضوری می‌توان حرف را شنید و فهمید ... خیلی چیز غریبی است؛ ما تا به حال این اسباب را ندیده بودیم» (یادداشت‌های روزانه ناصرالدین‌شاه، ص ۱۴۶).

مظفرالدین‌شاه وقتی در سال ۱۳۱۸ق / ۱۹۰۰م، به پاریس رفت، در نمایشگاهی با دوربین فیلم‌برداری آشنا شد. یک دستگاه از آن را خریداری کرد و در اختیار ابراهیم‌خان عکاس‌باشی، که همراه او به اروپا رفته بود، قرار داد. او از شاه و همراهان فیلم‌برداری کرد. عکاس‌باشی بعدها در ایران به دستور مظفرالدین‌شاه با این دوربین فیلم‌های صامتی ساخت. توصیف مظفرالدین‌شاه از سینما بعد از دیدن فیلمی در پاریس جالب است: «پرده بزرگی در وسط تالار بلند کردند و تمام چراغ‌های الکتریک را خاموش و تاریک نموده و عکس سینه ماتوگراف را به آن پرده بزرگ انداختند. خیلی تماشا دادند من جمله مسافرین آفریقا و عربستان را که در صحرای آفریقا راه می‌پیمایند نمودند که خیلی دیدنی بود ... به عکاس‌باشی دستور دادیم همه قسم آنها را خریده به طهران بیاورند که انشاءالله همان‌جا درست کرده به نوکرهای خودمان نشان بدهیم» (به نقل از تهمی‌نژاد، سینمای ایران، ص ۱۴).

پرسش‌های نمونه

- ۱- وضعیت تجارت خارجی ایران را در دوره قاجار چگونه ارزیابی می‌کنید؟
- ۲- نظام تولید در دوره قاجار بر چه محورهایی استوار بود؟
- ۳- تأثیر عناصر فرنگی را بر معماری عصر قاجار چگونه ارزیابی می‌کنید؟
- ۴- هنر نگارگری در عصر قاجاریه چه وضعیتی داشت؟
- ۵- علل رشد و ترقی صنعت فرش را در دوره قاجار بررسی کنید.